

ERİ

ULUSLARARASI ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU

V

1-5 Kasım 2007

B İ L D İ R İ L E R

CİLT II

EDITÖR

DR. COŞKUN YILMAZ

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	179439
Tas. No:	956.141 ÜSK.5

ÜSKÜDAR
BELEDİYESİ

**ULUSLARARASI
USKUDAR SEMPOZYUMU V**

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Mehmet İpşirli / Prof. Dr. İsmail Eriinsal
Prof. Dr. Mustafa Uzun / Prof. Dr. Zekeriya Kurşun
Prof. Dr. Tufan Buzpinar / Doç. Dr. Mustafa Sabri Küçükaşcı
Yrd. Doc. Dr. Erhan Afyoncu

YAYIN KOORDİNATÖRÜ

Doç. Dr. Mustafa Sabri Küçükaşcı

YAYINA HAZIRLIK

Zafer Cınar, Ugur Demir

İMLA VE TASHİH

Prof. Dr. Mustafa Uzun, Ahmet Karataş

GORSEL ARASTIRMA

Zafer Çınar, Ugur Demir

FOTOGRAFLAR

Zekiye Ermiş, A. Bilal Aslan, Suphi Darıcalı

SEMPOZYUM FOTOGRAFLARI

Kenan Koca, İsa Telli

TASARIM

Hamit Celebi

BASKI VE CİLT

Görsel Dizayn Ofset Matbaacılık Tic. Ltd. Sti.

İstanbul 2008

ISBN 978-9944-5807-5-5

Telif hakları Üsküdar Belediyesine aittir, tamamı veya bir kısmı izinsiz
basılamaz, çoğaltılamaz, kaynak gösterilmeden iktibas edilemez.

ÜSKÜDAR BELEDİYESİ

Hakimiyeti Milliye Caddesi,

Atlas Çıkmaızı No: 69

ÜSKÜDAR / İSTANBUL

Tel: 0 216 531 30 00 • Faks: 0 216 531 31 03

www.uskudar.bel.tr

Üsküdar Sakinlerinden Son Hıdiv II. Abbas Hilmi Paşa (1874-1944) ve Hıdiv Kasrı

DR. YÜKSEL ÇELİK

Marmara Üniversitesi

İnsan ve mekân yekdiğerine mütemadiyen tesir eden ve derin izler bırakan ayrılmaz iki unsurdur. Bu etkileşim karşılıklıdır: İnsan çevreyi şekillendirirken kimi zaman ihya kimi zaman da tahrip eder. Mekân ise zamanla el ele vererek insanda acı tatlı hatıralar bırakır. Ancak söz konusu etkileşimde şüphesiz ki insanoğlu ağır basar. Eskilerin tabiriyle “Şerefü'l-mekân bi'l-mekân”: Bir yerin yüceliği, şanı orada bulunandan kaynaklanır.

Bildirimizin konusu: İstanbul'un fethini gören Üsküdar'da uzun süre ikamet eden, yukarıda temas ettiğimiz çerçevede, meşhur bir eser vücuda getirmek suretiyle onu şekillendiren ve aynı zamanda acı tatlı hatıralarla bu beldeyi hayatının bir parçası kılan son Mısır Hıdivi II. Abbas Hilmi Paşa'nın Üsküdar-Çubuklu'da geçirdiği yıllar ve bugün hala ayakta olan önemli tarihi mekânlarımızdan Hıdiv Kasrı'dır.

Abbas Hilmi Paşa'nın 1905-1907 arasında inşa ettirdiği ve uzun süre ikamet ettiği Hıdiv Kasrı'nın bugün Beykoz ilçesinin Çubuklu semti sınırları içinde olması istifham yaratabilir. Ancak o dönemde Çubuklu dâhil Beykoz, Anadolu Kavağı, Şile, Kadıköy ve Gebze'ye kadar Anadolu yakasındaki tüm bölgeler Üsküdar'a tabi idi. Hıdivin maddi sıkıntılar nedeniyle kasrı İstanbul Belediyesi'ne satış tarihi olan 1937 yılında dahi tapu ve devir-teslim işlemleri Üsküdar Belediyesi'nde yapılmıştır. Zira Beykoz Belediyesi çok daha sonraları 1984'te kurulmuştur.

Sunacağımız bildiride Abbas Hilmi Paşa'nın biyografisinden ziyade ağırlıklı olarak o dönemde Üsküdar'ın bir parçası olan Çubuklu'nun umumî durumu,

Hıdiv Abbas Hilmi Paşa

Mısır hıdivinin buraya adeta sarayı andıran bir kasır inşa ettirme süreci, bunun Üsküdar'ın sosyo-iktisadi ve kültürel yapısında yarattığı etkiler ön planda tutulmaya çalışılacaktır.

Hıdiv Tefik Paşa'nın oğlu olan Abbas Hilmi 14 Temmuz 1874'te İskenderiye'de doğmuştur. Tahsil için devlet başkanları ve aristokrat çocuklarının eğitim gördükleri Viyana'daki Theresianum Askeri Akademisi'ne gönderilmiştir. Viyana'dan Kahire'ye her dönüşünde günlerce süren mutantan merasimlerle karşılanan Veliht Abbas Hilmi adeta hıdivliğe hazırlanıyor gibiydi.¹ Çok geçmeden tahsil hayatı sürerken babasının 7 Ocak 1892'de vefatı üzerine henüz on sekiz yaşına varmamış iken tahta oturması gündeme gelmişti.² İngiltere'ye karşı hayli mülayim tavırlar sergileyen ve bu yüzden vatanperver çevreler tarafından oldukça eleştirilen Hıdiv Tefik Paşa'nın henüz kırk yaşında iken ani ölümü ve o esnada çok genç olan Veliht Abbas Hilmi'nin başa geçişi Babıâli açısından İngilizlerin eyaletteki idari tahakkümünü ortadan kaldırmak için yeni bir fırsat gibi görünmekteydi.³

Kavalalı Hanedanı'nın yedinci üyesi olan Abbas Hilmi'nin on sekiz yaşını doldurmasına 6 ay kaldığından, ülke yönetiminin bakanlar kurulu (heyet-i nuz-zâr) tarafından devralınması gündeme gelince İngilizlerin şiddetli itirazları vaki oldu. Bu sorun, yaşının kameri yıl üzerinden hesaplanması suretiyle halledilince hıdivlik tahtına oturmasının önünde bir engel kalmamış oldu.⁴

Genç ve tecrübesiz olmasından ötürü Babîâli tarafından uzun süre Mısır Fevkalade Komiserliği yapmış olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa “müsteşâr-ı hâs” unvanıyla hıdivin danışmanlığına atanmış,⁵ yeni hıdiv Mısır’a varana dek heyet-i nuzzâr ile birlikte idareyi yürütmesi bildirilmiştir.⁶ Bundan maksat, nazırlar heyeti’nin arkasına gizlenen ve Ahmet Muhtar Paşa’nın tabiriyle onları “maske” olarak kullanan İngiltere’nin genç ve tecrübesiz (hadisü’s-sin) hıdivi emellerine alet etmelerini engellemektir.⁷ Söz konusu endişe nedeniyle, Ahmet Muhtar Paşa’nın önerileri doğrultusunda Abbas Hilmi Paşa’nın hıdivlik fermanında⁸ Babîâli’nin nüfuzunu pekiştirecek bir takım ifadelerin değiştirilmesi kararlaştırılmıştır.⁹ Babîâli endişe etmekte haklıdır, zira Mısır’a hareket eden genç Hıdiv İngiliz donanması tarafından İskenderiye açıklarında karşılanmış, rekabette geri kalmak istemeyen Fransa ve Rusya da birer donanma ile bu rekabete iştirak etmişlerdi.¹⁰

Genç hıdivin tahta oturduğu XIX. yüzyılın sonları Orta Doğu’da siyasi çıkar hesaplarının yoğunluk kazandığı bir döneme rastlamıştı. Alman sömürgeciliğinin “demirden yollarla” doğuya, petrol bölgelerine uzanışı, Hindistan’ı elinde tutan ve İskenderiye’den Uzak Doğu’ya kadar birçok limana hâkim olan İngiltere’nin Akdeniz’i kontrol açısından Mısır’dan vazgeçmeyeceğini alenen göstermesi ve kontratağa her zaman hazırlıklı Fransa ile Avusturya’dan başka Panislamist politikayla Mısır’la siyasi ve idari bağlarının kopmasına engel olma mücadelesi veren bir Babîâli söz konusu mücadelenin taraflarıydı.¹¹ Devletlerin rekabetinin ortasında da on sekiz yaşında bir delikanlı: Abbas Hilmi Paşa bulunmaktaydı. Abbas Hilmi Paşa’nın, Mısır’da 1883–1907 arasında Britanya konsolosluğunu yapan Lord Cromer’in (Sir Evelyn Barig) şahsında Mısır’ın sistemli bir şekilde İngilizleştirilmesi politikasına karşı çıkması,¹² bu dönemde ciddi siyasi krizlerin yaşanmasına neden olmuş, bu durum doğal olarak Babîâli’yi de uzun süre meşgul etmiştir.¹³ Hıdivin, bu dönemde başta Hizbu’l-Vatanî olmak üzere siyasi ve kültürel alanda ivme kazanan milliyetçi akımlar nedeniyle, İngiltere yanlısı Mustafa Fehmi Paşa’nın yerine muhafazakâr fikirli Fahri Paşa’yı reis-i nuzzârlık (başbakanlık) makamına getirmek istemesi söz konusu krizi daha da derinleştirmiştir. Riyaz Paşa’nın başkanlığında kurulan heyet-i nuzzâr’a (bakanlar kurulu) her iki tarafın muvafakat etmesi, siyasi gerginlikten beslenen yeni bir iç savaş ve işgal ihtimalini ortadan kaldırmıştır.¹⁴ Ancak Abbas Hilmi Paşa’nın Lord Cromer, Eldon Gorst ve Kitchener dönemlerinde İngiliz aleyhtarı tutumu ve Babîâli’nin bu sürece müdahale çabaları Osmanlı başkentinin en önemli siyasi gündem maddelerinden biri olmuştur.¹⁵ Abbas Hilmi Paşa daha sonra değişen siyasi dengeler ve özellikle de Fransa ile yaşadığı anlaşmazlıklar nedeniyle, İngilizlere karşı sergilediği sert tutumunu yumuşatmıştır. Onun Babîâli’ye karşı istikrarlı bir politik tavrı sergilediğinden bahsetmek de güçtür.¹⁶ Henüz Viyana’da iken hıdivliğe atandığında İstanbul’a uğradıktan sonra Osmanlı sancağı taşıyan bir gemiyle Mısır’a gitme talimatı verildiği halde buna riayet etmemiş,¹⁷ Avusturya kralının Loyd Kumpanyası’ndan tahsis ettiği bir gemiyle İskenderiye’ye gitmeyi

II. Abdülhamid

tercih etmişti. Böylece Babiâli'nin Mısır üzerindeki nüfuz gösterisi de fiyaskoyla sonuçlanmıştı.¹⁸ Ahmet Muhtar Paşa İstanbul'a neden uğramadığını sorduğunda genç hıdiv; beklenmedik vefat haberi, annesinin kederli hali gibi bir takip nedenlerle özrünü beyan etmiştir.¹⁹ Hıdivin sonraki süreçte sergilediği diplomatik çizgi de pek farklı değildi. Temmuz 1893'te İstanbul'u ilk kez ziyaret eden Abbas Hilmi Paşa, Mısır Daimi Komiseri Ahmet Muhtar Paşa'nın yoğun engelleme çabalarına rağmen bir yıl sonra Avrupa seyahatine çıkmış ve bu tür gezileri mutat hale getirmiştir. Mısır'da idari bir boşluğun doğmasına tahammülü olmayan Babiâli ise engelleyemediği bu durum karşısında çaresiz Hıdivin Avrupa'daki temaslarını ve ilişki kurduğu çevreleri sıkıca takip etmeye çalışmıştır.²⁰

Mısır'ın sıcak ve boğucu iklimi, yazların bir başka ülkede geçirilmesini adeta zorunlu kılmaktaydı. Dolayısıyla merkez açısından Hıdiv ve ailesinin yaz tatillerini Avrupa ülkelerinde geçirme isteklerini engellemenin makul gerekçeleri yoktu. Bu sebeple yazları İstanbul'a geldiklerinde kalmaları için Bebek'teki Ali Paşa yalısı hediye edilmek üzere Şubat 1894'te satın alınmış ve tamiratına başlanmıştır.²¹ Abbas Hilmi Paşa 1894 yazında ikinci kez İstanbul'u ziyaret etmiştir. Bu ziyaret esnasında zaman zaman maiyetiyle birlikte yatı Mahruse'de gecelemiş, her türlü hareketi ve kendisini ziyarete gelenler takip edilip jurnallenmiştir.²² Bu ikinci ziyarette annesi Emine Hanım, onu Sultan II. Abdülhamid'in kızlarından biriyle evlendirmek için kolları sıvamıştı. Paris'te

yayınlanan *Memorial Diplomatique* gazetesinin 11 Haziran 1893 ve Atina'da yayınlanan Asti Gazetesi'nin 27 Ağustos 1894 ve Berlin'de yayınlanan Berliner Tagesblatt (3 Temmuz 1894) tarihli nüshalarında Abbas Hilmi Paşa'nın İstanbul'a padişahın küçük kızı Nâime Sultan ile evlenmek niyetiyle geldiğini ve annesinin bu konuda çok istekli olduğunu yazmışlardır.²³ Ancak annesinin yoğun çabalarına rağmen padişah bu evliliğe sıcak bakmadığından, Abbas Hilmi cariyelerden İkbâl Hanım'la evlendirilmiştir. Mısır'da Abidin Sarayı'na kraliçe arayışı sürerken 10 Temmuz 1894'te İstanbul'da şiddetli bir deprem vuku bulmuştur. Daha önce hiç deprem yaşamamış olan hıdiv ailesi depremin yarattığı dehşet nedeniyle kendilerini bahçeye atmışlardır. Bu şaşkınlık döneminde II. Abdülhamid'in onları unutmayıp mabeyincileri vasıtasıyla geçmiş olsun dileklerini iletmesi ve ihtiyaçları olup olmadığını sorması kendilerine verilen değeri yansıtmayı bakımından kayda değerdir. Sultanın iltifatına mazhar olan Hıdiv de teşekkür ziyareti için Yıldız Sarayı'na gitmiş ve pırlanta bir nişanla bir kez daha onure edilmiştir.²⁴

1894 Depremi'ni bizzat yaşamış olmasından mıdır bilinmez, Üsküdar'daki deprem mağdurları için toplanan yardımlara en cömert katkıda bulunanlar arasında Abbas Hilmi Paşa, dedesi İsmail Paşa ve annesi Emine Hanım başı çekmiştir.²⁵ Bir süre daha İstanbul'da kalan Hıdiv, başta Padişah olmak üzere Osmanlı hariciyesinin yurt dışına gitmemesi yönündeki tüm telkinlere rağmen İsviçre'de Alplerin ücra köşelerinde tatilinin kalan kısmını geçirmek üzere hareket etmiştir. Gezi programında Avrupa başkentlerini ziyaret etmek de mevcuttu.²⁶ Mısır hanedanı ile Osmanlı saltanatı arasındaki ilişkiler zahirde dostane ve hassas bir çizgide yürütülmekle birlikte, geçekte ciddi sorunların yarattığı bir tereddüt ve güvensizlik hali mevcuttu.²⁷ Her şeyden önce Mısır'da gittikçe ivme kazanan sömürgecilik karşıtlığı ve milliyetçi eğilimler, Mustafa Kamil gibi genç vatanperverlerin kısa sürede geniş kitleleri peşinden sürüklemesine imkân vermektedir. Milliyetçi kesimlerin tepkileri zaman zaman Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'ya da yönelebilmekteydi. Bu durumu engellemek amacıyla söz konusu çevrelere maddi ve manevi yardımlarını esirgemeyen ve değişik fraksiyonları bir araya getirmeye çalışan Hıdiv, öte yandan İngiliz konsoloslarının tepkilerine de göğüs germek zorundaydı.²⁸ Bundan başka II. Abdülhamid'e muhalefet bayrağı açan İttihat ve Terakki mensupları sıkıştıkları anda Mısır'a iltica etmekteydi. Bu durum İstanbul ile Kahire arasında son derece ciddi krizlerin yaşanmasına neden olmaktadır. Sonuçta daha fazla baskıya tahammül edemeyen Hıdiv, 1896'da Mizancı Murat Bey'i sınır dışı edince bu defa ittihatçılarla arası açılmıştır.²⁹

Abbas Hilmi Paşa'nın Üsküdar'a Yerleşmesi

Çubuklu'daki yerleşimin başlangıcı Bizans dönemine kadar gitmektedir. O dönemde huzur ve sükûn anlamında "*Eirenaeon*" ismiyle anılmıştır.³⁰ Bizans

devrinde “Catanghion” ve “Castagion” olarak da adlandırılan Çubuklu’yu³¹ XVIII. yüzyılda İnciciyan şu şekilde niteler: “*Bir hasbahçe olan Küçük Çubuklu sahilin ilerisindedir. Burada bahçenin fundalık köşesinde üç muazzam yapı görülür. Kıyıda düzlükte bir padişah sarayı, bahçenin önünde de vaktiyle padişahlara mahsus av sahası olan küçük bir orman vardır. Eskiden burada Akimitis denilen uykusuz keşişlere mahsus bir manastır (Akametoı Manastırı) vardır ki bunun müessisi olup 430 senesinde ölen Aleksandır orada defnedilmiştir. Mezkûr manastır keşişleri gece gündüz münavebe ile hiç durmadan dua etmekle meşgul oldukları için uykusuz lakabı ile anılırlardı. Bundan sonra nefis bir su akan çeşmesi ile Büyük Çubuklu gelir. Çubuklu adını taşıyan her iki yer de meskûn değildir. Dördüncü “padişah binışı” olan Büyük Çubuklu yanında İlariye denilen tepe vardır.*”³²

Üsküdar’ın bir köyü olan Çubuklu’nun adının nereden geldiği konusundaki rivayetler de muhtelif: Evliya Çelebi’ye göre; II. Beyazıt (1481–1512) Şehzade Selim (Yavuz) Trabzon’da vali iken İstanbul’a çağırılmış, Çubuklu mevkiinde konuşurken bir nedenle infiale gelip sekiz çubuk vurdurmuştur. Sekiz çubuk vurdurması sekiz yıl padişahlığına işaretmiş. Sultan II. Beyazıt ardından Şehzade Selim’e “*Oğlan elem çekme zikreyle, zikir tarihinden sonra tedibimle padişahlık senindir, al bu yediğin kuru çubuğu yere dik sekiz sene meyvesin yiyesin*” diyerek vermiş. Padişahın isteğini yerine getiren ve kuru kızılçık çubuğunu yere diken şehzade “*Ya Rabbi bu kuru ağaca meyve ver, meyvesini dünyaca meşhur eyle*” diye dua etmiş, Padişah ve ulemadan Kara Şemseddin Efendi de âmin demişler. Ardından herkesi hayrete düşüren bir gelişme olarak, kuru çubuk yeşermiş ve her biri beşer dirhem gelen kızılçıklar vermiştir. Kimin kerametidir bilinmez, ama bu olayla birlikte XVI. yüzyıldan itibaren bölge Çubuklu Bahçe olarak anılmaya başlanmış ve Yavuz veya Kanuni devrinde mamur hale getirilmiştir.³³

Hasbahçeler (Hadâik-i Hassa) arasında yer alan Çubuklu, klasik devirde padişahların önemli avlanma yerlerinden biriydi. Bostancıbaşı’nın idare ve sorumluluğunda olan “Çubuklu Bahçe”, Saray’ın sebze ve meyve ihtiyacını karşılamanın yanında, ihtiyaç fazlası mahsulün satılmasıyla iç hazineye gelir getiren kalemlerden biriydi.³⁴ 1854’e bir başka deyişle Boğaziçi’nde vapurların işlemeye başlamasına dek, söz konusu mahsul ve dalyanlarda avlanan balıklar pazar kayıklarıyla şehre taşınır ve satılırdı.³⁵

Arşiv kayıtlarında; “Bağçe-i Çubuklu”nun XVI. yüzyıldan itibaren Hasbahçeler arasında yer aldığı görülmektedir.³⁶ II. Selim devrinde (1566-1574)’de Çubuklu en çok rağbet edilen mesire yerlerinden biri olma özelliğini korumuştur.³⁷ Hasbahçelerin masraf ve tamirat kayıtlarını içeren 1564 tarihli arşiv kayıtlarında Çubuklu Bahçesi’nde padişaha ait bir köşk ile ambar, avlu, dolap vb. birimlerden söz edilmektedir.³⁸ III. Ahmet devrinde (1703-30) Sadrazam Damat İbrahim Paşa’nın korunun altındaki çayıra güzel bir havuz ile çeşme yaptırması,³⁹ dere kenarının ağaçlandırılması ve çevre düzenlemesi yapılmasıyla Çubuklu mesiresi hayli şöhret kazanmış ve bu dönemde “Feyz-âbâd” namıyla anılmaya

başlanmıştır.⁴⁰ Öte yandan Çubuklu'nun seyrek de olsa iskâna açılması da bu döneme rastlar. XIX. yüzyıl başlarına (1814-15) ait Bostancıbaşı sicillerinde Çubuklu Köyü'nde meskûn olanlar ile sahil şeridinde yalıları bulunanların isimleri mevcuttur.⁴¹

Bunun yanında koruda yer alan Sultaniye Bahçesi⁴² XIX. yüzyılda padişahların ve özellikle de II. Mahmut'un biniş-i hümayun için gittiği gözde mahallerden biridir.⁴³ Öte yandan Çubuklu, dalyanlarla avlanan kılıç balığı,⁴⁴ ve levreğiyle de meşhurdu. İngiliz Amiral Adolphus Slade nam-ı diğer Müşavir Paşa'nın naklettiğine göre; II. Mahmut'un kılıç balığına düşkün olması devrin ricalinin de bu modağa rağbet etmesine neden olmuş, kılıçbalığı bu dönemde verilen ziyafet mönülerinin vazgeçilmezi haline gelmiştir.⁴⁵ Tabiidir ki gösterilen rağbet bölgedeki balıkçılığı da canlandırmıştır. Ayrıca Çubuklu'nun tepeleri taş ve kireç ocakları bakımından da önemli bir yerdi.⁴⁶ Bölgeyle ilgili son bir not; II. Mahmut biniş-i hümayun denilen saltanat gezilerinde Çubuklu-Çakalburnu'na geldiği vakit Enderun ağalarına burada taş sektirme müsabakası yaptırmaktan büyük haz almıştı.⁴⁷

XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyılın başları itibarıyla artan nüfus ve başta Şirket-i Hayriye ile İdare-i Mahsusa olmak üzere yeni ulaşım imkânlarıyla birlikte Çubuklu'daki nüfus da artmıştır.⁴⁸ Sultan Abdülmecit döneminde (1839-1861) Sadrazam Rifat Paşa eski Feyz-abâd Kasrı olan yalısının arkasındaki geniş koruyu göletler, kaskadlar, havuzlar ve heykellerle Avrupa tarzında düzenlemiş, sahilde de çocukları için beş yalı yaptırmıştır. Ayrıca bülbülleri ile meşhur bu semti şenlendirmek amacıyla ücretsiz arsa dağıtmıştır.⁴⁹ Söz konusu iskân sürecine rağmen Çubuklu korusu XIX. yüzyıl ortalarında dahi İstanbul'un en gözde mesire yerlerinden biri olma özelliğini de sürdürmüştür.⁵⁰ XX. yüzyıl başlarında da bu özelliğini nispeten koruyan Çubuklu çayırının, piknik amacıyla okul gezileri ve bir takım konser organizasyonlarına ev sahipliği yaptığı görülmektedir.⁵¹ Kaynak suları açısından da zengin olan Çubuklu'da özellikle Göztepe membaı meşhurdu.⁵² Zamanla bölgede nüfusun yoğunlaşması bir takım yeni sorunları da beraberinde getirmiştir. Özellikle Balkanlar da Sırp ve Karadağ isyanları nedeniyle Lofça, Balçık, Silivri, Tırnovi ve Zağra'dan gelen göçmenler arasında bulunan çiftçilerin, Çubuklu gibi zirai hayatın henüz canlılığını koruduğu, bağ-bostanda rencperlik ve ırgatlık imkânlarının henüz ortadan kalkmadığı bölgelere yerleşmeleriyle, bölge sakinleri arasında arazi ve iskân sorunları baş göstermiştir.⁵³

Abbas Hilmi Paşa'nın dedesi İsmail Paşa'nın Emirgan'da aldığı arsaya inşa ettirdiği yalı⁵⁴ ile Abdülaziz döneminde annesi Emine Hanım'a bağışlanan Bebek'teki yalı,⁵⁵ hidiv ailesinin yazları Boğaziçi'nde geçirmesine imkân vermiş bu durum zamanla alışkanlık haline gelmişti. Yine Sultan Abdülaziz, Emirgân köyünün arkasındaki arazi ile Çubuklu Korusu'nun bir kısmını Mısır Hıdivi İsmail Paşa'ya ihsan etmişti. Daha sonra İsmail Paşa burada bir de yalı inşa ettirmişti.⁵⁶

Abbas Hilmi Paşa 1893'te ilk kez İstanbul'a geldiğinde kendisine büyük ilgi gös-

terilmiştir. İkameti için önce Hâşrettin Paşa yalısının tahsis edilmesi düşünülmüş, ancak tamire muhtaç olması ve gösterişten yoksun oluşu nedeniyle bundan vazgeçilmiştir. Arayış sürerken o esnada Ortaköy Defterdar burnunda Zekiye Sultan için inşa edilen yalı tamamlandığından ikameti için söz konusu yalı tahsis edilmiştir.⁵⁷

Sultan II. Abdülhamid, hıdiv müsteşarlığına atadığı Ahmet Muhtar Paşa aracılığıyla, Abbas Hilmi Paşa'nın Avrupa seyahatlerine ve özellikle yazları yurtdışında geçirmesine engel olmaya çalışıyordu. Yaz mevsimi yaklaştığında önce Avrupa'da bir yere mi uğrayacağı, yoksa İstanbul'a mı geleceği konusuna dahi müdahale ediliyordu.⁵⁸ Hatta hastalık gerekçesiyle Avrupa'daki kaplıcalara gitme isteği dahi birkaç defa müracaattan ve padişahın hususi müsaadesini aldıktan sonra gerçekleştirilebilmekteydi.⁵⁹ Söz konusu endişe nedeniyle, yani hıdiv ve ailesini İstanbul'a bağlamak amacıyla hiçbir fırsat kaçırılmamıştır. Mesela annesi Emine Hanım'ın hastalığı haber alındığından Yıldız Sarayı'ndan bir telgraf gönderilip havası ve suyunun çok iyi geleceği ifade edilerek İstanbul'a davet edilmiştir.⁶⁰ Buna mukabil Abbas Hilmi Paşa ise Avrupa ülkelerine seyahat ve aldığı resmi davetlere katılma isteği taşırken Saray'ın kuşatması karşısında adeta çaresizdir. Bu sebeple bazen İstanbul'da kendisine yeteri kadar ilgi gösterilmediği yahut ihtiyaçları karşılanmadığı gerekçesiyle Avrupa seyahatlerine mazeret aradığını görmekteyiz. Mesela 1894'te ailesini İstanbul'a uğurladıktan sonra Londra'ya giden Abbas Hilmi Paşa'nın İngiltere kralı Edward (1901-1910) ile görüşmesinde yaşanan diyalog maruz kaldığı sıkıntıları açıkça ortaya koymaktadır:

"-Londra'ya gittim Kral Edward ile el ele tutarak bonjur bonjur biraz musahabetten sonra İstanbul'dan mı geliyorsunuz dedi.

-Hayır doğrudan geliyorum dedim.

-O teşekkür ederim İstanbul'a azimet etmediğinize. Pek isabet ettiniz zira orası kirli ve lekeli bir yerdir"⁶¹

Sultan II. Abdülhamid, XIX. yüzyılda yaşanan süreçle siyasi bağların oldukça gevşediği Mısır'ı elde tutmak amacıyla, Hıdivle hayli yakından ilgilenmekteydi.⁶² Ancak 1899 Kasım'ında Londra'yı seyahat değil de resmi hüviyeti ile ziyaret etmesi gündeme gelince Babiâli telaşlanmış ve müsteşarı Ahmet Muhtar Paşa'yı devreye sokarak söz konusu ziyareti engellemeye çalışmıştır. Buna mukabil Hıdiv; seleflerine gösterilen ilginin yarısının dahi kendisine gösterilmediğini beyan etmiş mamafih sadakatinden ödün vermediğinin de altını özellikle çizmiştir.⁶³ Doğal olarak Abbas Hilmi Paşa Mısır veraset fermanından kaynaklanan yetkilerini sonuna kadar kullanmak, hatta dedesi İsmail Paşa örneğinde olduğu gibi, bir hükümdar gibi davranmak emelindeydi. Buna mukabil padişah, merkezin hoş karşılamadığı icraatları vaki olduğunda *"taraf-ı hilafet-i uzmâdan mansûb bir memur"* olduğunu hatırlatmaktan kaçınmamıştır.⁶⁴ İstanbul'a her gelişinde Hıdiv'e İngiliz karşıtı politikasından asla taviz vermemesini telkin eden II. Abdülhamid,⁶⁵ Hıdiv'in eşi Cavidan

Hıdiv Kasrı'na giden bahçe yolu

Hanım gibi Müslüman bir kadının Avrupa seyahatlerine çıkmasının sakıncalı olduğunu ve Frenk adetlerine tabi olmasının yakışık almayacağını ifade etmiştir. Cavidan Hanım'ın paravan olarak kullanıldığı bu tür telkinlerden maksat, ebette ki hıdiv ve eşinin yaz tatillerinin tamamını İstanbul'da Sultan'ın gözetimi altında geçirmelerini sağlamaktı. Ancak bu tür telkinlere ne Hıdiv ne de eşi itibar etmemiştir.⁶⁶

Cülus yıldönümünü kutlama merasimleri sebebiyle 1899'da İstanbul'a gelen Abbas Hilmi Paşa padişah tarafından kabul edilmiştir. Görüşmede II. Abdülhamid İstanbul'da kalabileceği uygun bir mekân bakılması yönünde ilgililere talimat verdiğini ifade ederek fikrini sormuştur. Hıdiv ise sükûneti, suyu ve havası bakımından çok beğendikleri ve daha önceleri birkaç yazı geçirdikleri Çubuklu'nun uygun olduğunu beyan etmiştir.⁶⁷ Bunun üzerine Çubuklu'da hıdiv ailesine yalı arayışına başlanmıştır. 1901 yazında İstanbul'a gelen aileye Emirgân'da Şerif Hüseyin Bey yalısı kiralanmak istenmiştir. Ancak yapılan inceleme sonunda elverişli olmadığı anlaşılınca, Çubuklu'da Cemiyet-i Rüşûmiye azasından Râsih ve ve Mahkeme-i Temyîz azasından Arif Bey'in kiracısı olduğu Rauf Paşa yalısını tahliye etmeleri için ikişer yüz lira hazineden ödenmiş ve söz konusu yalının derhal hıdiv ailesi için hazırlanması irade olunmuştur.⁶⁸ Ertesi yaz Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'ya tahsis edilen yalının kira bedelleri hazine tarafından ödenmiştir.⁶⁹ Nisan 1903'te yine padişahın iradesiyle yalı ve bahçesi satın alınmak istenmiş, ancak beş bin lira civarında muhammen bedeli olan mülkün hissedarlarının fahiş fiyat talep etmeleri üzerine bu girişimden sonuç çıkmamıştır.⁷⁰

Hıdiv ailesinin Çubuklu'yu çok benimsemiş olmasından hareketle 28 Eylül 1903'te söz konusu yalının uygun bir bedelle satın alınması irade olunmuştur.⁷¹ Bu talimat üzerine 10.200 lira mukabilinde yalının satışına varisleri razı olmuş ve Abbas Hilmi Paşa'ya hediye edilmek üzere hazine tarafından satın alınan yalının resmi evrakı hazırlanmaya başlamıştır.⁷²

Bu suretle Hıdiv Abbas Hilmi Paşa ve ailesinin 1904 yazını Boğaz'da geçirecek bir yalıları olmuştu. Ancak yalının hıdivin geniş maiyeti ve aile efradına kifayet etmemesi sıkıntı yaratmıştır. Öte yandan Boğaz'ın en güzel yerlerinden birinde yalı sahibi olmak elbette ki önemli bir ayrıcalıktı. Ancak söz konusu bir Hıdiv - bir anlamda yarı padişah- ise bu imtiyazın pek bir anlam taşımadığı anlaşılır. Zira unutulmamalıdır ki o dönemde birçok devlet adamı ve servet sahibi Boğaz'da yalıda oturma imkân ve ayrıcalığına sahipti. Kanaatimize göre Abbas Hilmi Paşa bu dönemde bir yalıda oturmayı statüsü ve servetiyle pek bağdaştıramamıştır. Arşiv belgeleri bu konuda bir takım ipuçları vermektedir. Zira II. Abdülhamid 1894'te Bebek Koyu'nda Sadrazam Âlî Paşa'nın varislerine intikal eden sahilhaneyi (Hıdiv Sarayı/Valide Paşa Yalısı) satın alarak Abbas Hilmi Paşa'ya hediye etmiş, ancak Hıdiv söz konusu sahilhanenin senetlerini annesi Emine Hanım'a göndererek ona hediye etmişti.⁷³ Bu durumdan pek de hoşnut olmayan II. Abdülhamid, bu defa Çubuklu'da satın alıp Hıdive hediye ettiği yalının senetlerini annesi Emine Hanım'a göndermek suretiyle, Abbas nazire yapmış ve kırgınlığını bu şekilde göstermiştir. Bu mevzuyu açarak Abbas Hilmi Paşa'nın ağzını arayan Hüsnü Paşa'ya verdiği karşılık bu duruma açıklık getirmektedir:

*"Frenkler bir taraftan, buradaki dostlarımız bir taraftan bizi padişahın gözünden düşürmeye çalışıyorlar. Bazı kaharât bazı iltifat görüyoruz. Biz bunların cümlesine tahammül ediyoruz. Cenâb-ı Hak efendimize ömürler versin yalı ihsan buyurdular. Senedât-ı Hakânîsini valideme göndermişler, validem de bizim hanıma göndermiş. Efendimiz, kullarına Bebek yalısını ihsan buyurdular, validem de oradan memnun olduğu cihetle kendilerine terk etmeye mecbur oldum. Müsaade buyurdıkları halde sayelerinde paralarını vererek bir yalı alabilirdim, **Hıdiv yalı almış derlerdi. Fakat şimdi, efendimiz hıdive Çubuklu'daki yalıyı ihsan buyurmuş deniliyor.** Bu da bizim için başkaca bir şereftir, öyle değil mi Hüsnü Paşa. Zannedersem efendimizin yalının senetlerini valideme gönderişleri bu olacak, ben hıdive Bebek yalısını ihsan ettim validesine verdi, bu kere de ihsan ettiğim yalının senetlerini validesine göndereyim de o da oğluna vermiş olsun demek olacak. Her ne ise efendimizdir padişahımızdır, hünkârımızdır gâh gücenirler gâh iltifat buyururlar."*⁷⁴

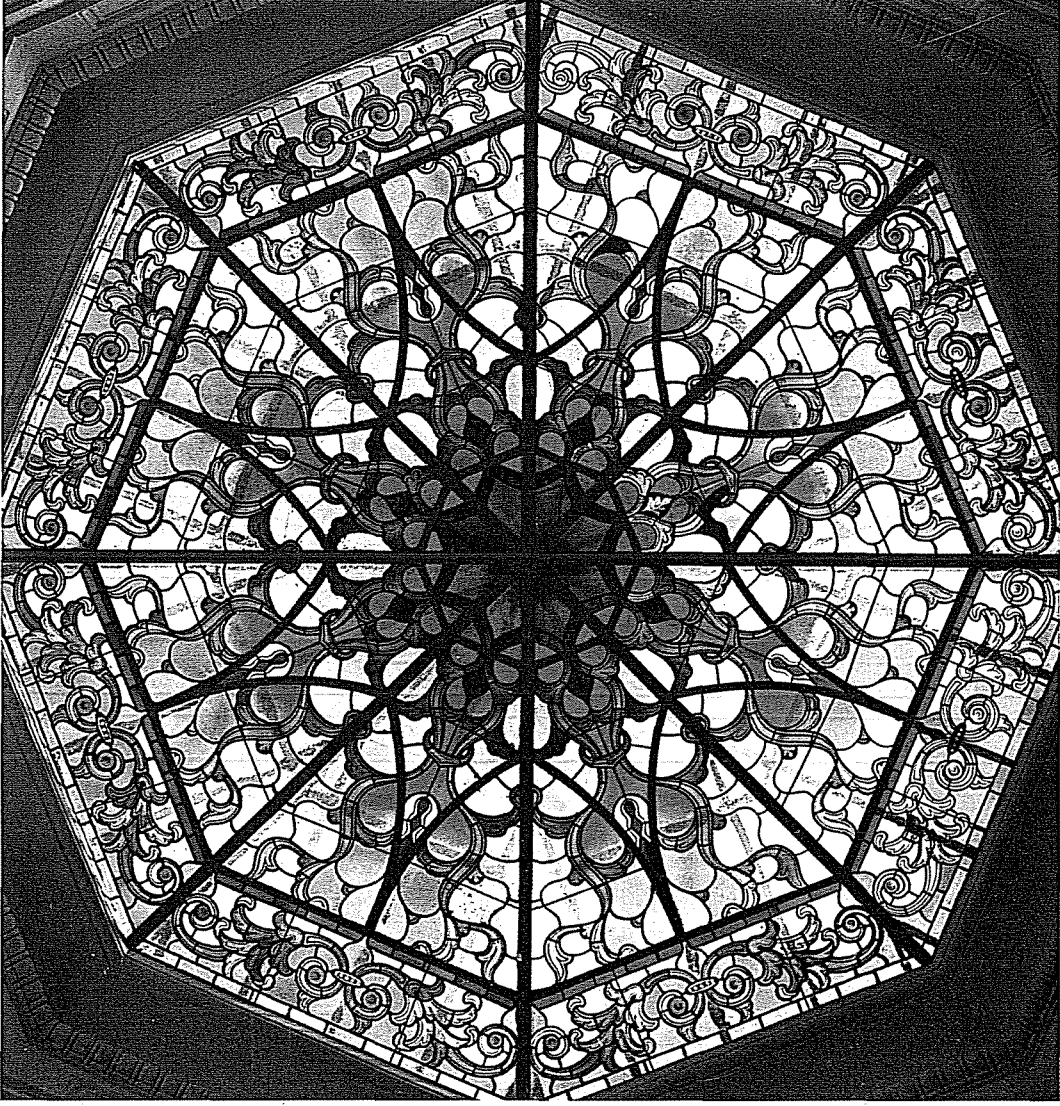
Bundan başka, Abbas Hilmi Paşa tabiatı icabı deniz ve sahili değil dağ ve bayırı sevdiğini sık sık ifade ediyor. Avrupa seyahatlerinde gittiği ülkelerin henüz doğallığını kaybetmemiş bölgelerini tercih etmesi, tarla, bağ ve bahçeye meraklı olması, cins at ve deve yetiştirme tutkusu ile yalı hayatının pek bağdaşması da mümkün değildi.⁷⁵ Yukarıda zikrettiğimiz hoşnutsuzluklar sebebiyle Çubuklu tepesinde son derece geniş bir arazi satın alarak bugün Hıdiv Kasrı olarak anılan

binayı yaptırma kararı almış ve Temmuz 1905'te kadastro işlemlerine başlanmıştır.⁷⁶ Ancak satın aldığı arazinin hudutları belirlenirken sabık Sadrazam Said Paşa'ya ait araziye bir miktar tecavüz edilmiş bu durum ithamkâr birçok telgrafın teatisine neden olmuştur.⁷⁷ Abbas Hilmi Paşa ayrıca İncirliköy'de Molla Said Efendi'den 20 dönüm bağ ve merayı satın almıştır.⁷⁸ Kasrın inşasının bitmesine yakın Hıdiv, aşağıda yalısının yanında bulunan Karesi eski valisi Reşat Paşa'nın eşine ait yalıyı da almak için Kasım 1907'de müracaatta bulunmuştur.⁷⁹ Sultanın da oldukça memnun olduğu bu karar doğrultusunda Hıdivin daire-i hassa inşaat müdürü Mimar Delfo Seminati direktörlüğünde 1905'te başlayan inşaat çalışmaları sonucunda iki yıl içinde yaklaşık 150.000 altın harcanarak bugünkü muhteşem kasır inşa edilmiştir.

Antik Roma malikânelerine benzeyen ve İtalyan havasının hâkim olduğu kasır Art Nouveau⁸⁰ stilinde inşa edilmiştir. Pierre Loti Osmanlı mimarisinin nefis örnekleri dururken Batı tarzında bir villa inşasını zevksiz bularak tenkit eder.⁸¹ Eşi Cavidan Hanım ise Çubuklu Kasrı'nın mimari yönünden ziyade manevi atmosferiyle ilgilidir ve kasrı; Mısır'ın protokollere boğulmuş resmi havasından kurtuldukları, eşi ile baş başa kalabildikleri bir "yuva" "hakiki evi" olarak niteler.⁸² Hıdiv ise malikânesini "Chalet Suisse"⁸³, ve "saray" olarak nitelendirir.⁸⁴ Ancak bu bir İsviçre şalesinden çok daha büyük ve gösterişli bir saray yavrusuydu.

Çubuklu Sarayı'nın en önemli özelliği cihannüma olarak yaptırılan 20 metrelik kulesidir. Aslında Hıdiv kuleyi daha yüksek yaptırmak istemiş ancak yasak engeline takılmıştır. Zira "Hıdivin bu kuleyi Ruslarla haberleşmek" veya "Yıldız Sarayı'nı gözetlemek" maksadıyla yaptırdığı yönündeki jurnalleri padişahın nazar-ı itibara almadığında şüphe olmamakla birlikte, hayli canını sıktığını 25 Mayıs 1906 tarihli yasaklama iradesinden anlıyoruz.⁸⁵ Mabeyn Başkatibi Tahsin Paşa ise hatıratında; Sultan Murat'ın oğlu Şehzade Selahattin Efendi ile Şehremi Rıdvan Paşa'nın bu tür kulelerin padişah saraylarına mahsus olduğunu, Hıdivin bu kuleyi inşa ettirmekten maksadının ben de sultanım ve sarayına kule yaptırırım mesajı vermek ve bir nevi sultanlara mahsus imtiyazlara nail olmak hevesinde olduğuna dairjurnaller vermişlerdir.⁸⁶

Çubuklu Kasrı'nın inşası ile bir ayağı Avrupa yakasında; Bebek ve Emirgan'da bulunan hıdiv ailesinin diğer ayağı Anadolu yakasında olmuştur.⁸⁷ Eşi Cavidan Hanım'ın ifade ettiğine göre; kasrın inşa sürecinde hem kendisi hem de Abbas Hilmi Paşa proje aşaması dâhil her işle bizzat ilgilenmişler, süslemeler, mobilyalar, bahçe düzenlemesi, hatta dikilecek ağaç ve çiçek cinslerini dahi kendileri seçmişler.⁸⁸ Gerçekten de kasrın konusu için Fransa ve İsviçre'den özel ağaçlar getirilmiştir. Böylece en nadide çamlar, köknarlar, sedirler, tahsüsler, tujalar, manolyalar bir araya toplanarak muhteşem bir kuru vücuda gelmiştir.⁸⁹ Somaki mermer sütunlar, havuz ve selsebillerle süslü salonları, masif ceviz ağacından duvarlarıyla ihtişamlı bir şekilde bina edilen bu sarayın malzemesinin neredeyse tamamı Avrupa'dan getirilmiştir.⁹⁰ Elektrik jeneratörü ve kalorifer tesisatı da bulunan kasrın, dönemin en konforlu ve şatafatlı mekân-

Hıdiv Kasrı'ndan bir kesit

larından biri olduğunda şüphe yoktur. Bunun yanında gerek kulesinde, gerekse iç mekânda Türkiye'de asansörün kullanıldığı ilk bina olma özelliği de taşır.

Abbas Hilmi Paşa kasrın inşasından sonra yatı Mahruse ile neredeyse her yazı ailesi ve kalabalık maiyeti ile Çubuklu da geçirmiştir. Bölgedeki esnaf ve ırgatların her yaz hıdiv ailesinin gelişini dört gözle beklediklerinde kuşku yoktur. Zira kalabalık aile, maiyet ve özellikle de verilen mükellef ziyafetler; esnaf için daha fazla mal, bölge sakinleri için ise daha fazla iş anlamına geliyordu. Bundan başka kasrın bahçesine yapılan büyük ahır ve oldukça geniş bağ-bahçe, bölge halkı için seyislik ve rençperlik yapmak ve bu suretle maişetlerini temin etmek

Kasrın alt katında bulunan mermer sütunlu salon

manasına geliyordu.

Hıdiv ailesine mensup saray kadınlarının İstanbul'a gelişleri elbette ki modayı da yakından ilgilendiriyordu. Hıdivlerle birlikte Avrupa'ya giden ve başta Paris olmak üzere Batı modasının örneklerini İstanbul'a taşıyan Mısırlı hanımların, Osmanlı sarayındaki hanımları etkilediği ve kıskançlıklarını tahrik ettiğinde kuşku yoktur. Bu hanımların kıyafetleri ve Avrupa'dan getirdikleri sair aksesuarlar aynen taklit edilmiş, neticesinde çok ciddi biçimde israf meydana gelmiştir. Yine hıdiv ailesinin yüksek fiyatlarla arazi ve sair gayrimenkuller almaları, İstanbul'daki emlak fiyatlarında fahiş artışlar meydana getirmiştir.⁹¹ Oldukça zengin Mısırlı saraylıların lüks harcamaları ve Avrupa'dan getirdikleri kıyafetler ve sair eşyalar, başta Âlî ve Fuat Paşaların hanımları olmak üzere, ileri gelen diğer devlet adamlarının eşleri tarafından taklit edilmiştir. Zamanla tüm İstanbul sosyetesini bu rüzgâra kapılmıştır. İsrâf ve sefahatin kaynağının Mısırlı Müslüman hanımlar olması, söz konusu çevrelere dini anlamda fiili meşruiyeti de vermişti.⁹² Abbas Hilmi Paşa'nın eşi Cavidan Hanım Avrupai kıyafetler yanında, Çubuklu Kasrı'nın tüm eşyasını bizzat Avrupa'dan kendi beğenileri doğrultusunda getirttiklerini ifade etmektedir.⁹³ Kuşkusuz saraylıların kendilerini ziyaretleri, gerek kıyafet gerekse saray, kasır ve köşklerin tefrişinde Batılı tarzın yaygınlaşmasına neden olmuştur.

Hıdiv ve ailesi Boğaz'a hakim tepedeki kasırlarında yazları geçirirken, 1914'e gelindiğinde dünya siyasetinde yaşanan sorunlar insanlığı umumi bir savaşa sürüklüyordu. İngiltere'nin Mısır'ı işgal planları Mısır'da milliyetçi eğilimleri

oldukça güçlendirmişti. Safların netleşmeye başladığı bu dönemde, İttihatçılarla hemfikir olarak Almanya'nın yanında savaşa girilmesine destek veren ve Temmuz 1914'te Babıali'yi ziyaret ettikten sonra arabasıyla Sultanahmet'e yönelen Abbas Hilmi Paşa, Babıali yokuşunda bugün İran konsolosluğunun bulunduğu köşede Mahmut Mazhar isimli bir Mısırlı gencin suikastına uğramıştır (25 Temmuz 1914). Damadı Celalettin Vlor'a'nın atik davranmasıyla ölümden kurtulan Hıdiv yaralanmıştır. Çubuklu'daki sarayında tedavi görmeye başlayan Hıdiv bu hassas dönemde Mısır'a gidememiştir.⁹⁴ Kısa süre sonra savaşın başlaması ve İngiltere'nin Mısır'ı himayesine aldığı açıklamasının ardından 19 Aralık 1914 tarihli kararname ile "düşmana (Babıali) destek vermek" suçlamasıyla azl ve malları müsadere edilmiştir. "Mısır Sultanı" namıyla amcası Hüseyin Kamil Paşa'nın atanmasıyla tacı tahtı elinden alındığından ve İstanbul'un işgali halinde İngilizler tarafından esir edileceğinden kuşkusu olmadığından, İsviçre'ye iltica etme kararı almıştır.⁹⁵

İsviçre'ye yerleştikten sonra Çubuklu Kasrı da bir anlamda kaderine terk edilmiş oldu. Bu arada yatlarından birini satılığa çıkarınca, altı bin lira mukabilinde harbiye nezareti adına Nisan 1915'te hazine tarafından satın alınmıştır.⁹⁶ Satın aldığı ve kız kardeşinin adına nispetle Nimetullah adı verdiği yatla sık sık Akdeniz gezilerine çıktı. İmkânlar nispetinde birkaç defa yazları Çubuklu'daki kasrına uğrayan Abbas Paşa, savaş yıllarını umumiyetle İsviçre de geçirmiştir. Savaş sonrasında İstanbul'un İngilizler tarafından işgali ihtimali belirince, İsviçre'ye daimi olarak yerleşme kararı almıştır. Bu dönemde Çubuklu kasrını satışa çıkardıysa da müşteri bulamamıştır. Uzun süre metruk halde kalan kasır, Nisan 1937'de vali Muhittin Üstündağ'ın girişimleriyle 60 bin lira gibi rayicinin çok altında bir bedelle İstanbul Belediyesi tarafından satın alınmıştır. Bunda savaş yıllarının yarattığı iktisadi sıkıntılar sebebiyle servet sahiplerinin Boğaz'ın nispeten ucra bir köşesindeki kasra yatırım yapmayı makul bulmaması yanında, binanın hayli fersude olması da önemli rol oynamıştır. 3 Şubat 1937'de Üsküdar Belediyesi'nde yapılan protokolle Hıdiv Kasrı'nın alım satım işlemleri gerçekleştirilmiştir.⁹⁷

İsviçre'deki yılları; kalp rahatsızlığı ve yaşlılığın getirdiği sair sıkıntılarla geçiren Abbas Hilmi Paşa 19 Aralık 1944'te Cenevre'de Lemman Gölü karşısındaki vilasında kalp krizi geçirerek vefat etmiştir.

İstanbul Belediyesi tarafından 1937'de satın alınan Çubuklu Kasrı'nın restorasyonu yönünde, 1983'e dek herhangi bir adım atılmamıştır. Askerî idarenin de onayı alınarak Turing Kurumu Başkanı Çelik Gülersoy'un direktörlüğünde başlanan restorasyon çalışmaları 1984'te tamamlanmıştır. Bu suretle eski ihtişamına kavuşan Çubuklu Kasrı'nın korusu da yeniden düzenlenmiş, hususi gül bahçeleri tanzim edilmiştir.

DİPNOTLAR

- ¹ Mehmed Arif Bey, *Başınıza Gelenler*, Kahire 1321, s. 532-533. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın 1885'te Mısır Fevkalade Komiserliğine atandığında başkâtibi olarak birlikte giden müellif, bu tür iki merasime şahit olduğunu, böyle törenlerin halkı yöneticilerden nefret ettirdiğini, öte yandan müstakbel hıdivin gözüne girmek için her türlü dalkavukluğu yapan halk ve idarecilerin haline İngilizlerin kıs kıs güldüğünü ifade ediyor.
- ² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Eyalet-i Mümtaze-Mısır- (İ. MTZ (05), 27/1435. Babıâli Tevfik Paşa'nın vefat haberinin derhal gazetelerde ilanı ve Abbas Hilmi Paşa'nın hıdivlik fermanının hazırlıklarına girişmiştir.
- ³ Tevfik Paşa'nın vefatının hemen ardından Mısırlı İbrahim el-Muveylimi imzasıyla Yıldız Sarayı'na gönderilen 15 Kânun-ı sani 1307/27 Ocak 1892 tarihli tahriratta; İngiliz işgalinin Hıdiv Tevfik Paşa'nın eseri olduğu, bu sebeple ahalinin onun ölüm haberine sevindiği, genç Abbas Hilmi Paşa'nın tahta geçmesinin Osmanlı nüfuzunun yeniden tesisi için bir fırsat olduğu, yeni hıdivi saltanata daha bağlı hale getirmek için yapılması gerekenler ve sair hususlarla ilgili dikkat çekici iddialar yer almaktadır, bk. BOA, Yıldız Esas Evrakı (YEE), 127/60. Yabancı basında çıkan haberler de Tevfik Paşa'nın İngilizlere tam manasıyla teslim olduğu yönündedir, bk. BOA, Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM), 24/20.
- ⁴ Abbas Hilmi Paşa hatıratında çocukluk yılları ve Viyana'daki eğitim süreci hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir, bk. *The Last Khedive of Egypt -Memoirs of Abbas Hilmi II-* Ed. Amira Sonbol, London 1998, pp. 55-62. Biyografisine dair ayrıca bk. Çelik Gülersoy, *Hıdivler ve Çubuklu Kasrı*, İstanbul 1985, s. 61vd; İlhan Şahin, "Abbas Hilmi II", *DİA*, I, 25-26; M. Colombe, "Abbas Hilmi II", *El*, I, 13; K. Vollers, Abbas II (Hilmi), *İA*, I, 11; Corci Zeydan, *Teracimu Meşahir-i Şark fi Karni't-Tasi' Asere*, Mısır 1902, I, 49-51.
- ⁵ BOA, YEE, 114/3.
- ⁶ BOA, YEE, 120/2.
- ⁷ BOA, YEE, 120/3; Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919) Askeri ve Siyasi Hayatı*, İstanbul 1989, s. 205 vd. II. Abdülhamid'in bu konudaki düşünceleri için bk. *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları -Sultan Abdülhamid-*, İstanbul 1990, s. 148.
- ⁸ BOA, YEE, 120/12, Hıdivlik fermanının suretidir. Söz konusu fermanı Yaver-i Ekrem Eyüp Paşa götürmüştür, bk. BOA, Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y. A. RES), 1309. Ş/28.
- ⁹ BOA, Y. A. RES, 57/28; YEE, 87/40.
- ¹⁰ BOA, YEE, 129/6. Fransızlar Abbas Hilmi Paşa'ya bir de Legion de Honor nişanı takmışlardır. Bu dönemde İngiltere'nin dizginleri elde tutma, Fransa ile Rusya'nın karşı atakları ve Ahmet Muhtar Paşa'nın kendi durumu hakkında ayrıntılı değerlendirmeler için bk. YEE, 129/9.
- ¹¹ Fahri Armaoğlu, *XX. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara 1991, I, 41-55; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1985, s. 235-326; Fahri Belen, *XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, İstanbul 1973, 13-51.
- ¹² Bulgaristan/Sofya'da yayınlanan Sobora Gazetesi'nin 19 Şubat 1892 tarihli nüshasında Abbas Hilmi Paşa'nın, babası Tevfik Paşa'nın aksine Lord Cromer'i çileden çıkaran uygulamaları sıralanmıştır, bk. BOA, Y. PRK. TKM, 24/20.
- ¹³ Abbas Hilmi Paşa ile Lord Cromer arasındaki mücadeleye dair geniş bilgi için bk. *Memoirs of Abbas Hilmi II*, s. 75-97, 247-257; Lord Lloyd, *Egypt since Cromer*, vol I-II London 1933-34; Earl of Cromer, *Abbas II*, London 1915; *Müzekkiratı'l Emire Cüveydan, bi-Kalemi Zevceti'l- Hıdivi Abbas es-Sâni*, Hilal Matbaası Kahire 1980, s. 65-71.
- ¹⁴ *Memoirs of Abbas Hilmi II*, s. 77-81.
- ¹⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Muhammed Sanafiri, *Osmanlı-Mısır İlişkileri (1863-1882)*, Danışman: Prof. Dr. Kemal Beydilli, İ.Ü. SBE, yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul 1983; Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'ın İngiltere Tarafından İşgali ve Osmanlı Devleti'nin Diploması Mücadelesi (1882-1887)*, Danışman: Prof. Dr. Zekeriya Kurşun, Marmara Üniversitesi, yayınlanmamış doktora tezi, SBE, İstanbul 2001; Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919) Askeri ve Siyasi Hayatı*, İstanbul 1989; Thomas Mayer, "Abbas Hilmi II as Reflected in his Some Papers", *Asian and African Studies*, XIV (1980), 279-286; Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi* (çev. Neşet Çağatay), Ankara 1992, s. 378-384.
- ¹⁶ Tahsin Paşa bu konuda şunları nakleder: "Hıdiv-i Mısır Abbas Hilmi Paşa bir gün Hünkâr'a hoş görünmek için Mısır'daki Jön Türklerin birkaçını bir yelkenli ile memleket haricine çıkarmıştı. Abbas Hilmi Paşa'nın böyle halleri vardı. O bazen Sultan Hamid'e pek yaklaşıp, onun emellerini tervice gayret eder, bir müddet sonra mesleğini değiştirerek padişahın uzaklaşıcı bir hatt-ı hareket tutturur, daha sonra yeni bir uysallıkla gene teveccüh-ı şahaneyi kazanır", *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 109.
- ¹⁷ BOA, İ. MTZ (05), 27/1436; İ. MTZ (05), 27/1437; YEE, 120/7 lef 1, lef 14.
- ¹⁸ Abbas Hilmi Paşa hatıratında; aslında İstanbul'a uğramayı çok istediğini ancak acilen Mısır'a varması gerektiğinden bu ziyareti ertelemek zorunda kaldığını ifade ederek konuyu geçiştirir, bk. *Memoirs of Abbas Hilmi II*, s. 63-66.
- ¹⁹ BOA, Y. PRK. TKM, 24/3; YEE, 87/44. Ahmet Muhtar Paşa; ayrıca Abbas Hilmi Paşa'nın Kahire'ye varışı, hıdivlik koltuğuna otururken yapılan tören ve özellikle onun, annesinin büyük tesiri altında oluşu ve bu yolla kontrol edilebileceği konusunda da bilgiler vermektedir.

- 20 Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa*, s. 215-218; *Tahsin Paşanın Yıldız Hatıraları*, s. 149.
- 21 BOA, İ. MTZ (05), 29/1582; İ. MTZ (05), 29/1579.
- 22 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. ZB), 13/56, Muharrem 1312/Temmuz 1310.
- 23 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. HR), 17/30; Y. PRK. TKM, 32/42; Y. PRK. TKM, 29/21.
- 24 Gülersoy, *a.g.e.*, s. 64.
- 25 Sıddık Çalık, *1894 Yılında İstanbul'da Meydana Gelen Büyük Depreme Ait Anonim Bir Günlük*, İstanbul, ty, s. 155, 159, 175. Abbas Hilmi Paşa 30.000 kuruş, Emine Hanım 29754 kuruş ve İsmail Paşa ise 10.800 kuruş başta bulunmuşlardır.
- 26 BOA, Y. PRK. TKM, 29/21; 32/36, Paris'te yayınlanan Journal Gazetesi'nin 5 Ağustos 1894 tarihli nüshasında yayınlanan röportajda, Abbas Hilmi Paşa'nın bu tür gezileri tercih nedenleri, karakteri ve düşüncelerine dair önemli ayrıntılar verilmektedir.
- 27 Bu durum biraz da Mısır hanedanının hilafeti ele geçirme emelleri (Memoirs of Abbas Hilmi II, s.100) İstanbul bulunan Sait Halim Paşa ile hanedan mensuplarının birbirleri aleyhindeki girişimlerinden kaynaklanmaktaydı, bk. Sanafiri, *a.g.tez.*, s. 123-124. Benzer şekilde Küçük Mehmet Ali Paşa'nın torunu Davut Paşa, Abbas Hilmi Paşa'yı hilafet aleyhtarlığı, işgalci İngilizlerle işbirliği ve hanedan mensuplarına zulüm yapmakla itham etmiş ve İstanbul'a gelerek bizzat şikayette bulunmuştur, bu konuda ilginç iddialar içeren 13 B 1318/6 Kasım 1900 tarihli tahrirâtı için bk. BOA, Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller (Y. PRK. AZJ), 41/18.
- 28 *Memoirs of Abbas Hilmi II*, s.125-155. Abbas Hilmi Paşa, Mustafa Kamil, Şeyh Ali Yusuf, Muhammet Ferit vd. milliyetçi liderler, faaliyetleri, siyasi teşekküller ve neşrettikleri gazeteler yoluyla İngiliz işgali karşısındaki çabalarını son derece ayrıntılı olarak değerlendirmekte ve bu süreçte yaptığı katkılara da değinmektedir.
- 29 BOA, YEE, 15/20, Belgede Abbas Hilmi Paşa padişaha övgü dolu sözlerin ardından, Mizancı Murat Bey'in Mısır'dan ihracı için sarf ettiği çabayı ayrıntılarıyla anlatmaktadır. İttihat ve Terakki ile Jön Türklerin Mısır'daki faaliyetlerine dair ayrıntılı bilgi için bk. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İstanbul 1989, s. 205-209, 242-247, 287-289, 331-334, 384-389; *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları –Sultan Abdülhamid-*, İstanbul 1990, s. 109-110, 153.
- 30 Erdem Yücel, "Çubuklu", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, II, 533
- 31 İnciciyan, *Boğaziçi (Bizans) Sayfiyeleri*, s.170; Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi*, s. 273.
- 32 İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul* (çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1976, s. 127-128. Ayrıca bk. Erdem Yücel, "Çubuklu", *İstanbul Ansiklopedisi*, II, 533.
- 33 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul* (haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), İstanbul 2004, I/II, 425-426; Evliya Çelebi bir başka yerde Çubuklu Bahçe'nin Kanuni Sultan Süleyman devrinde Mimar Sinan tarafından mamur hale getirildiğini ifade etmektedir, *a.g.e.*, s. 440; Cahit Kayra-Erol Üyepazarcı, *II. Mahmut'un İstanbul'u –Bostancıbaşı Sicilleri-*, İstanbul 1992, s. 61-62.
- 34 Muzaffer Erdoğan, "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri", *Vakıflar Dergisi*, IV (1958), 178; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İBB yay. İstanbul 1995, II, 871-872, 874; Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi –XVII. Asırda İstanbul-*, çev. Hrand D. Andreasyan, yay. Kevork Pamukçuyan, İstanbul 1998, s. 46, 273.
- 35 Salâh Bırsel, *Boğaziçi Sıngır Mıngır*, Ankara 1981, s. 65-66. Bırsel Beykoz pazar kaynaklarının genelde Çubuklu'dan sepetçi çubukları taşıdıklarını kaydediyor.
- 36 BOA, (Maliyeden Müdevver Defterler) MAD. d, nr. 6297, s. 15; MAD. d., nr. 7054, s. 5. Bu konuda ayrıca bk. MAD. d, nr. 17256, s. 22; nr. 17345, s. 21; nr. 17496, s. 31; nr. 17563, s. 34-35; nr. 17580; nr. 19602; nr. 19985; Cevdet Maliye (C: ML), nr. 18820; Erdoğan, "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri", s. 178.
- 37 Samiha Ayverdi, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*, İstanbul 1975, II, 10.
- 38 Nurhan Atasoy, *Hasbahçe –Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*, İstanbul 2002, s. 325.
- 39 Daha geç tarihli bir belgeye bu hususa temas edilmektedir, bk. Y. PRK. AZJ, 53/14 lef 2.
- 40 Çelik Gülersoy, *Boğaziçi Koruları*, Turing yayını 1970, s. 17; Ali Seydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız* (haz. N. Ahmet Banoğlu), İstanbul, ty, s. 25.
- 41 Kayra-Üyepazarcı, *II. Mahmut'un İstanbul'u*, s. 62-64, 144-145.
- 42 Bırsel, *a.g.e.*, s. 465-468.
- 43 Hızır İlyas Ağa, *Letâif-i Enderûn* (yay. Cahit Kayra), İstanbul 1987, s. 64, 86, 96, 165-166. Müellif Sultan II. Mahmut'un sık sık Çubuklu mesiresine ve koru içinde bulunan Sultaniye bahçesine biniş-i hümayun için gittiğini ifade ettikten başka burada tertip edilen eğlenceler hakkında da ilginç ayrıntılar veriyor.
- 44 Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi*, s. 46. Evliya Çelebi de bölgede dalyanlarla yapılan kılıçbalığı avını ayrıntılı bir biçimde aktarmaktadır, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, I/II, 424. Ayrıca bk. İnciciyan, *a.g.e.*, s. 127.
- 45 *Sir Adolphus Slade (Müşavir Paşa)'ın Türkiye Seyahatnamesi* (çev. A. Rıza Seyfioğlu), Ankara 1945, s. 27.

- 46 G. V. İnciciyan, *Boğaziçi Sayfileri* (yay. Orhan Duru), İstanbul 2000, s. 66.
- 47 Kayra-Üyepazarcı, *II. Mahmut'un İstanbul'u*, s. 62.
- 48 Cevdet Paşa, *Tezahir 1-12* (yay. Cavid Baysun), Ankara 1991, s. 20-21.
- 49 Nurhan Atasoy, *Hasbahçeler*, s. 325.
- 50 Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Sosyal Hayatından Bir Kesit: Tanzimat Döneminde Mesire", *İslami Araştırmalar*, XII/3-4 (1999), 253-258; Seval Akpınar, "İstanbul'da Mesire Yerleri ve 1852 Tarihli Tenbihname", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, X/55 (1972), 10-12; Refik Ahmet Sevengil, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu* (haz. Sami Önal), İstanbul 1985, s. 158.
- 51 BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemî Evrakı (DH. EUM. AYS), 45/7.
- 52 İnciciyan, *Boğaziçi Sayfileri*, s. 170; Erdem Yücel, "Çubuklu", *TOK Belleteni*, İstanbul 1978, 63/342, s. 22-27; a. mlf. "Çubuklu", *İstanbul Ans*, I, 534; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İBB yay. V, 1178, 1475, 2876-2877.
- 53 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH. MKT), 44/49.
- 54 Faik Yaltrık, "Emirgan Korusu", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, III, 170-171.
- 55 Bebek'teki yalı aslında Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'ya padişah tarafından hediye edilmişti. Ancak Abbas Hilmi Paşa akciğerlerinden rahatsız olan annesi Emine Hanım'ın burayı çok beğenmesi üzerine, yalıyı kendisine hediye ettiğini ifade ediyor, bk. BOA, İ. MTZ (05), 29/1582; Yıldız Perakende Evrakı Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı (Y. PRK. MK), 6/47. Ancak tek başına bu gerekçe durumu açıklamaya yetmez bunun altında başka nedenler de vardı. Bizce esas neden Abbas Hilmi Paşa'nın Hıdiv sıfatıyla sair devlet adamları hatta tüccarlarla komşu bir biçimde yaşamak ve statüsünü onların seviyesine düşürmek istemesiydi.
- 56 Faik Yaltrık, "Hıdiv İsmail Paşa Korusu", *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 61.
- 57 BOA, İ. MTZ (05), 28/1536; Yıldız Perakende Evrakı Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi (Y. PRK. MYD), 14/103 numarada yer alan 8 varaklık bir defterdir. Bu defterde Hıdivin Mısır'dan hareketinden İstanbul'a varışına, sarayda karşılanışına ve uygulanan protokole kadar tüm ayrıntılar yer almaktadır. Ayrıca bk. Y. PRK. AZJ, 24/74; İ. MTZ (05), 28/1536.
- 58 BOA, Y. PRK. TKM, 29/21:Berliner Tagesblatt'ın (3 Temmuz 189) tarihli nüshasında Hıdiv ile Sultan arasındaki ilişkiler, Hıdivin statüsü ve Avrupa gezileri konusunda merkezden izin alma zorunluluğuyla ilgili ilginç bilgiler içeren makalenin tercümesidir.
- 59 BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Teşrifat-ı Umumiye Dairesi (Y. PRK. TŞF), 3/49.
- 60 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK), 32/20.
- 61 BOA, Y. PRK. ZB, 13/56.
- 62 Hıdiv yaz tatilini İstanbul'da geçirmek için geldiğinde, maiyetine yaverler tayin edilerek padişahın kendisine ne kadar önem verdiği gösterilmeye çalışıldı. Bu çerçevede bir ara yaverliğine vüzeradan Raif Paşa tayin edilmiştir. Haddizatında bu tayinlerden maksat kendisini sıkı kontrol altında tutmaktır. Padişahın bu konudaki hassasiyeti jurnalcileri, yaranmak hevesiyle zaman zaman asılsız veya abartılı haberler vermeye sevk etmiş bu da Padişah ile Hıdivin arasının açılmasına neden olmuştur. Söz konusu şahıslar bir taraftan Hıdivi jurnallerken diğer taraftan kendisine bağlılık mektupları göndermişlerdir. Abbas Hilmi Paşa sular durulduktan sonra bu tür şahısların mektuplarını padişaha göndermiştir, bk. *Tahsin Paşa'nın Yıldız Sarayı Hatıraları*, s. 149-150.
- 63 BOA, Yıldız Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS), 401/75.
- 64 BOA, YEE, 123/14; 123/15.
- 65 *Memoirs of Abbas Hilmi II*, 100.
- 66 *Müzekkiratü'l Emire Cüveydan, bi-Kalemî Zevceti'l- Hıdivi Abbas es-Sânî*, s. 60-61. Bu tür telkinlerden istenen sonuçlar elde edilememiştir. Bilakis Cavidan Hanım eşi Abbas Hilmi Paşa'nın bu konuda kendisini desteklediğini, "dilediğini yap sultanım" dediğini, Paris'ten aldığı kıyafetlerden de hayli hoşlandığını ifade etmektedir. Hatta Cavidan Hanım Çubuklu'daki kasırdan her ayrıldıklarında Saray'ın casuslarının peşlerine takıldığını, Avrupa seyahatine gideceği zaman yanında kıyafetlerini Batılı tarzda kilerle değiştirdiğini de dile getirmektedir, bkz, *a.g.e.*, s. 61-63.
- 67 BOA, Y. PRK. AZJ, 39/55, Abbas Hilmi Paşa'nın ifadeleri şöyledir: "Efrâd-ı ailem köle ve cariyelerinin sıhhatlerinin muhafazası ve izdihamdan hâli bir mevkide bulunmaları merakında bulunduğumdan sâye-i rahat vâye-i şehinşahilerinde bu sene ikamet edilen Çubuklu mevkii matlûb-ı kemterîye muvafık olduktan başka..."
- 68 BOA, İ. MTZ (05), 30/1739.
- 69 BOA, DH. MKT, 744/27.
- 70 BOA, Y. A. RES, 121/21.
- 71 BOA, İ. MTZ (05), 31/1777.
- 72 BOA, İ. MTZ (05), 31/1778.
- 73 BOA, İ. MTZ (05), 29/1582. Y. PRK. MK, 6/47. Sonraları "Hıdiv Sarayı" ve "Valide Paşa Sarayı" olarak adlandırılan yalının

yerinde bulunan Halil Paşa-zade Arif Efendi yalısı önce Rauf Paşa'ya sonra da Sadrazam Ali Paşa'ya (1815-1871) geçmiş, paşanın vefatından sonra II. Abdülhamid tarafından satın alınarak Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'ya senetleri gönderilmiş, ancak annesi Emine Hanım'ın burayı çok beğendiği gerekçesiyle 1896'da ona hediye etmiştir. XX. Yüzyıl başında yeniden inşa edilen saray bugün Mısır başkonsolosluğunun yazlık rezidansı olarak kullanılmaktadır, bk. Afife Batur, "Bebek'te Hıdiv Sarayı", Tasarım (Nisan 1990); a. mlf, "Hıdiva Sarayı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 63-64.

⁷⁴ BOA, Y. PRK. ZB, 13/56.

⁷⁵ K. Vollers, "Abbas II (Hilmi)", *İA*, I, 11.

⁷⁶ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı, (Y. PRK. ŞH), 13/41.

⁷⁷ BOA, Yıldız Evrakı Mütenevvi Maruzat Y. MTV, 297/43; *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s.150-151.

⁷⁸ BOA, Y. PRK. AZJ, 53/14.

⁷⁹ BOA, Y. PRK. ŞH, 14/36; İ. HUS, 1325-L/28.

⁸⁰ Yeni Sanat veya Stil 1900 olarak da bilinir. 1880-1910 arasında Avrupa'da önce grafik tasarım, kitap resmi ve uygulamalı sanatlar, ardından da mimarlık ve mobilya alanlarında yaygınlaşmıştır. XIX. yüzyılın Eklektisizmine ve endüstrinin sanatı öldüren monotonluğuna karşı bir tepki olarak doğmuştur. Ayrıntılar için bk. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, I, 141-142.

⁸¹ Gülersoy, a.g.e., s. 77.

⁸² *Müzekkiratü'l Emire Cüveydan, bi-Kalemi Zevceti'l- Hıdivi Abbas es-Sânî*, s. 55-57.

⁸³ Gülersoy, a.g.e., s. 77.

⁸⁴ *Memoirs of Abbas Hilmi II*, s. 281.

⁸⁵ BOA, İ. HUS, 1324-R/52. İradeden, sadece yazları İstanbul'a gelen Abbas Hilmi Paşa ile dedesi İsmail Paşa'nın İstanbul'da büyük araziler satın almaları ve özellikle böyle içinde elektrik makinesi (asansör) olan demir bir kule yaptırılmasına asla izin verilmeyeceği ifade edilmiştir. Hıdivin kendisine sahilhane ihsan edildiği ve geniş araziler satın almasına engel olunmasına dair bk. İrade Hususi (İ. HUS), 1324-L/075.

⁸⁶ *Tahsin Paşa'nın Yıldız Sarayı Hatıraları*, s. 243-244. Selahattin Efendi'nin bu davranışında padişaha yaranma isteği de göz ardı edilmemelidir.

Padişahın iradesi gereği Hıdiv ve Mısır hanedanına ait mülklerden emlak vergisi alınmamaktaydı, BOA, İ. MTZ (05), 30/1732 (15 B 1318).

⁸⁷ *Müzekkiratü'l Emire Cüveydan, bi-Kalemi Zevceti'l- Hıdivi Abbas es-Sânî*, s. 56-57.

⁸⁸ Çelik Gülersoy, *Boğaziçi Koruları*, İstanbul 1970, s. 17.

⁸⁹ BOA, İ. HUS, 1326-CA/8; Y. A. RES, 156/17; 156/89.

⁹⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 20.

⁹¹ Ali Akyıldız, *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı, Refia Sâltan*, İstanbul 2003, s. 59-61. Osmanlı sultanları bu dönemde Mısırlı prenseslerin mektuplarını kaleme aldıkları antetli kağıtları dahi taklit etmişlerdir, bk. a.g.e., s. 125. Refia Sultan'ın Mısırlı prensesler ve saray kadınlarıyla mektuplaşmaları için bk. a.g.e., s. 144-156.

⁹² *Müzekkiratü'l Emire Cüveydan, bi-Kalemi Zevceti'l- Hıdivi Abbas es-Sânî*, s. 56-57.

⁹³ *Memoirs of Abbas II*, s. 307-315. Abbas Hilmi Paşa bu konuyu tüm ayrıntılarıyla anlatmıştır.

⁹⁴ Abbas Hilmi Paşa'nın bu dönemdeki faaliyetleri için bk. Sonbol, *Memoirs Abbas Hilmi II*, s. 307-329; Donald McKale, "Influence Without Power: The Last Khedive of Egypt and the Great Powers, 1914-1918, *Middle Eastern Studies*, XXXIII/1 (1997), 20-39; *Beockelmann, İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 383-384.

⁹⁵ BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 197/117.

⁹⁶ Çelik Gülersoy, a.g.e., s. 104 vd.